

Gazali'nin Usûle Dair Bakışı: Mustasfâ | Yahya Gündendede

İDE AKADEMİ DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

Giriş

Hucetü'l-İslâm olarak nitelenen Gazzâlî (h.505) İslamî ilim birikiminin mütekaddim ve müteahhir olarak bilinen ayrıma gidilmesinin sebebi olarak öne çıkmış ve adeta şer`î ilim tarihinin miladı olarak konumlandırılmıştır. Tebaasını Bâtînî etkisinden korumak için ilmi sâhada tedbir almak isteyen Selçukluların veziri Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye Medresesine baş müderris olarak atanması söz konusu nitelermeye etkili olan faktörlerden biridir. Çeşitli alanlarda eserleri bulunan Gazzâlî'nin fıkıh usûlü alanındaki eseri Mustasfâ adını almıştır. Çalışmamızda Mustasfâ eserinin indeks ve içerik olarak tanıtımı ile göze çarpan görüşlerden bazıları aktarılacaktır. Eserin tanıtımıyla beraber bilimsel kritiğine de yer verilecektir.

Mustasfâ'nın İndeksi

Gazzâlî, kitabın başlangıcında usûlün tanımına ve diğer ilimlerle ilişkisine yer vermesinin akabinde fıkıh usûlüne giriş yapmaz. Kitabın mukaddime adı verilen kısmında tanıma dair başlık açmıştır. İkinci olarak aklî kavrayışın ilkeleri başlığıyla burhana yer vermektedir.

Eserin mukaddime bölümünden sonra kitabı dört bölüme ayırmıştır. Günümüzdeki ders kitaplarında gördüğümüz tasnif Mustasfâ'da yoktur. Burada hüküm, hükümlerin delilleri, hüküm çıkarma metotları ve müctehide dair müstakil bölümler açılmıştır. Öte yandan, o zamana dair çeşitli tartışma konularını masaya yatırdığı "mesele" isminde alt başlıkları mevcuttur.

Birinci bölümde hükmün hakikati, hükmün kısımları, hükmün rükünleri ve hükmün sebebi ile hüküm-sebep ilişkisi ele alınmaktadır. İkinci bölümde deliller ele alınırken Kur'an, Sünnet, İcmâ ve Akıl ile İstishâb asıllar olarak zikredilirken fer`î deliller adıyla meşhur delillerin bir kısmı mevhu'm deliller olarak zikredilir. Gazzâlî, bu bölümde Kitâb'ı inceledikten hemen sonra neshe de yer vermektedir. Üçüncü bölümde hüküm çıkarma yolları açıklanırken manzûm ile istidlâl, lafzın fahvâ ve işaret yönünden delâleti ve lafızların ma`kûlünden hüküm çıkarma başlıkları vardır. Gazzâlî, manzûm ile istidlâlde mübeyyen ve mücmel ayırımı yapmıştır. Lâfzın fahvâ ve işaret yönünden delâleti başlığına Hz. Peygamber'in fiil, sükût ve istibşârı da dahildir. Son ana başlık lafızların ma`kûlünden hüküm çıkarmada kıyas aktarılmaktadır. Dördüncü ve son bölümün başlığı müctehid olarak yazılmıştır. Ancak, Gazzâlî müctehidle sınırlı kalmadan ilişik diğer başlıklar olan ictihad, taklîd, istiftâ, teâruz ve tercihi bu bölüme dahil etmiştir.

Mustasfâ'nın İçeriği

Gazzâlî, fıkıh usûlüne geçmeden önce fıkıhın tanımını yapmıştır. Ona göre fıkıh; Mükelleflerin fiiline ilişkin olarak sâbit olan hükümleri bilmektir. Şu hâlde fıkıhın konusu insan fiilleri, akitler ve ibâdetlere ilişkin şer`î hükümlerdir. Fıkıh usûlü ise; Hükümlerin delillerini ve delillerin icmâlî değil tafsîlî olarak bilinmesidir. Yani, usûl ilmi her olayın deliliyle teker teker ilgilenmez ancak delillerin mâhiyeti ve hücciyeti ile ilgilenir. Gazzâlî'ye göre kelâm, nahiv ve fûru' âlimleri kendi ilimlerinin etkisinde kalarak usûle yaklaşmışlardır. Ancak bu durum usûle dahil olmayan başka başka şeylerin dahil olmasına yol açmıştır. Kendisinin de bu etkilerden soyutlanmasının doğrudan mümkün olmadığını ifade eden Gazzâlî, usûlün diğer ilimlerle ilişkisini açıklamıştır. Ona göre ilimler aklî ve naklî olmak üzere ikidir ve iki alanın da küllî ve cüzî ilimleri vardır. Naklî ilimlerin küllî olanı kelâmdır. O, ilk ilkeleri verdikten sonra müfessir Kitâb'ı, muhaddis sünneti, fakîh insan fiillerini ve usûlcü peygamber sözünün delâletini inceleyecektir. Gazzâlî, kitaptaki usûlün ilişkili olduğu dört sahayı kitabın dört bölümü olarak tafsilatıyla incelemektedir. Ancak bu kısımlara geçmeden önce mukaddime başlığı altında ilk olarak tanım üzerine izahatta bulunup tanıma dair altı kural ve üç imtihan sıralamaktadır. İmtihan başlığı esasında tanıma dair yaşanabilecek ihtilâf noktalarını sergilemektedir. İkinci olarak aklî kavrayışın ilkeleri başlığında burhana dair beyanları vardır. Gazzâlî'nin benimsediği üslup, eser boyunca çeşitli noktalarda yeni kategoriler oluşturarak

ihtimalleri tasnif etmek ve sık sık kendisine yönelen veya yönelmesi muhtemel olan soruları eserinde bizzat tartışmıştır. Bu üslubu esasında bir mukaddime olan tanım ve aklî kavrayışın ilkeleri konularında da sürdürmüştür.

Birinci Kısım: Hüküm

Gazzâlî hüküm bölümü ile fıkıh usûlüne başlangıç yapar. Hükme dair hüsün-kubuh üzerinden bazı meseleler açar ve bunlara cevap verir. Hükümün kısımlarında Ebû Hanîfe'nin farz-vâcip ayırımına değinir ve farkın anlaşılması kaydıyla kavram inceltmesinde beis görmediğini ifade eder. Gazzâlî'ye göre ise mübah, yapılması veya yapılmaması hususunda Allah'ın serbest bıraktığı şey olarak bildiğimiz yaygın kanaatten farklı olarak övgü veya yergi gerektirmeksizin, yapılması ve yapılmamasına Allah'ın izin verdiği şeydir. Mendûb ise yapılması bağlayıcı olmayan bir şekilde istenen şey yerine terk edenin terk etmesinden ötürü kınama gerektirmeyen emirlerdir. Seçmeli vâcipler Gazzâlî'ye göre aklen mümkün ve şer`an vâkidir. Muvesa`-Mudayyak vâcip ayrımının reddedilmesini şer`an ve aklen batıl olarak görür. Gazzâlî bu iki başlıkta da benimsediği üslubu gereğince muhtemel itirazları gündeme getirir ve cevaplar verir. Hükümün rükünleri hâkim, mahkûmun aleyh (mükellef) ve mahkûmun fih (hükümün konusu) olmak üzere üçtür. Bununla birlikte, hüküm ve sebep ilişkisini inceleyip hükümün sebebi başlığı kullandığı eserinde vad'î hükümler adıyla müstakil bölüm yoktur. Sebebin sıhhat fesad ve butlân ile, ibâdetin edâ, kazâ ve îde ile vasıflanması kısmında bir vad'î hüküm olarak değerlendirdiğimiz "mâni" ile ilgili olan durumları örneklendirir ve tartışır. Gazzâlî, azîmet ve ruhsata da hüküm-sebepliliğinin altında yer vermiştir.

İkinci Kısım: Deliller

Gazzâlî delilleri asıl ve mevhum olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre asıl deliller arasında da bir hiyerarşi vardır. Buna göre asılların birincisi Kur'an'dır. Hükümlerin delilleri arasında başvuru ilk kaynak olan Kur'an'ın bağlayıcılığı hususunda hiçbir şüphe yoktur. Beraberinde, Kitâb'ın hükümleri başlığında Kitâb'ın zâhir lafzının tevilini, umum lafızların tahsisini ve ayetlerin neshini mümkün görür. Gazzâlî, nesih konusunda görüşlerini serdederken öngördüğü şartlar arasına nâsîh ve mensûhun denkliliğini dahil etmez. İkinci asıl Sünnettir. Sünnet bölümünde tevâtür ve âhad rivâyatler şeklinde iki inceleme sahası vardır. Tevâtürün kesin bilgi ifade ettiğini aktaran Gazzâlî, tevâtürün alt sınırını bilmenin imkânsız olduğunu ifade eder ve çeşitli metaforlar üzerinden bu meseleyi tartışıp görüşlerini temellendirir. O, âhad rivâyetle amel etmeyi câiz görür ancak tevâtür gibi kesin bilgi ifade ettiği iddiasında değildir. Eğer râviler teklife müsait durumdaysa ve bununla beraber müslümansa, adâlet ve zabt şartlarını da sağlıyorsa, âhad rivâyet makbuldür. Üçüncü asıl icmâdır. Burada birçok meseleyi tartışıp karara bağlar. İcmânın Kur'an ve sünnete dayalı olduğunu ifade eder. Dördüncü asıl akıl ve icmâ istishâbdır.

Mevhum deliller içerisinde şer`u men kablenâ, sahâbe kavli, istihsân ve istislâhı değerlendirmeye alınmaktadır. Şer`u men kablenâyı kabul eden Gazzâlî, istihsânı ele aldığı her meselede gibi farklı yönlerde değerlendirip tartışır ve netice itibarıyla Hanefîlerin genel kabulü hilafındaki görüşü benimseyip istihsâna pek de sıcak bakmaz. Sahâbî kavlini hüccet olarak değerlendirmez ve sahâbeyi taklîdi, avam ve âlimin başka âlimi taklîdini câiz gören âlimler için câiz görür. Bunun haricinde sahâbenin taklîdi aslında tabi oldukları delili benimsemek olacaktır. İstislâh içerisinde mürsel istislâh bildiğimiz şekliyle zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât biçiminde sınıflandırır. Gazzâlî bununla sınırlı kalmayıp mürsel maslahatları kuvvet derecesine göre sıralar. Hâciyyât ve tahsîniyyâtın kuvvet derecesini zarûriyyât kadar yüksek görmez ve tahsîniyyâtı açıklarken hayatı kolaylaştırma vasfına karşılık ihtiyaç duyulma cihetinden hâciyyâtın epey gerisinde olduğu izlenimi verir. Bu tasnif, maslahatların asılların yani mevhum olmayan delillerin desteği olmadan göz önüne alınıp alınamayacağını da belirlemektedir ve tahsîniyyât harici maslahatlar bir asılla desteklenmedikçe, mahza maslahat oluşları hüküm bina etmeye yetmez. Tahsîniyyât ise zaruri, kesin ve küllî bir vafâ hâiz olursa dikkate alınacaktır.

Üçüncü Kısım: Delillerden Hüküm Çıkarma

Bu kısım, Mustasfâ'nın en geniş hacimli kısmıdır. Gazzâlî, bu kısma mahsus yazdığı mukaddime bölümünde dile dair görüşlerini yedi başlıkta dile getirir. Dikkate değer kısımlardan ikisi dilin tevkîfî mi yoksa ıstılâhî mi olduğu meselesi ile şer`î isimlerin olup olmayışıdır. Gazzâlî'ye göre dilin tevkîfî veya ıstılâhî olması aklen imkânsız değildir. Ancak ona göre dil tevkîfidir ve lugavî isimler kıyas yoluyla sabit de olmaz. Gazzâlî, isimleri örfî ve lugavî olmak üzere ikiye ayırırken şer`î isimlerin olmadığı görüşüyle mutezileden ayrılır. Mukaddimeden sonrasında manzum ile istidlâl başlığıyla elfaz bahislerine giriş yapılır. Burada ele alınan meselelerin büyük çoğunluğunu mücmel ve mübeyyen lafızlar konusu oluşturmaktadır. Bu alt başlık dahilinde mücmel, beyan ve mübeyyen, zâhir ve müevvel, emir ve nehy, âmm ve hâss konularını inceleyen Gazzâlî'nin yaklaşık iki yüz sayfayı mücmel ve mübeyyene ayırdığı ve bunun neredeyse yarısında âmm ve hâss lafza dair tartışmaları cevaplandığı mülâhaza edilir. Âmmı tahsis eden delillere mevhum kabul ettiği bazı delilleri de dahil eden Gazzâlî, bu delillere dair birçok meseleyi de içine alacak biçimde tartışmaktadır. Teâruz meselesi ile istisnâ, şart ve takyid konuları da âmm ve hâss lafzın içerisinde ele alınmıştır.

Üçüncü kısmın ikinci başlığında fahvâ ve işaret yönünden lafızların delâleti ele alınmıştır. Buraya elfaz bahislerinin muhatabın anlayışı bakımından lafızlar adıyla da bilinen iktizânın ve işâretin delâleti ele alınmaktadır. Akabinde hükmün münâsib vasfa izâfesinden ta`lîli anlamak başlığı vardır. Gazzâlî, mefhûmu'l-muhâlefe ilkesini kabul eden ve reddeden görüşlerle birlikte inceler ve mefhûmu'l-muhâlefe ilkesini gerekçelerini cevaplayarak ve muhtemel itirazları cevaplandırarak kabul etmez. Burada lafızların yanında Hz. Peygamber'in fiillerinin, sükûtunun ve istibşârının da delâletini inceler. İki fiilin teâruzunu da inceleyen Gazzâlî bu konuyu tamamen erdirir ve kıyas başlığını açar.

Üçüncü kısmın son başlığı, Mustasfâ'nın oldukça geniş bir kapsamını oluşturan kıyas meselesi üzerinedir. Bu bölümde iki mukaddime vardır. Birincisi kıyasın tanımı üzerinedir, ikincisi illetlere dair ictihad alanıdır. İllete dair ictihad alanında menâtin tahkiki, tenkihi ve tahriri ele alınır. Kısa mukaddimelerden sonra kıyası ispata girişen Gazzâlî, kıyası ispat etmekle yetinmeyip bazı kişi ve grupların kıyas anlayışını da açıklamakta ve eleştirileriyle muhtemel itirazlara cevabı sürdürür. Kıyasın açıklanmasından sonra illeti ortaya koyma yöntemi alt başlığında üç mukaddime vardır. Gazzâlî ikinci mukaddimede delillerin sem`î delillerle sınırlı olduğu görüşünü benimserken hükmün nassa sınırlı kılınmasını uygun bulmaz. Bir sonraki alt başlıkta kıyâsu's-Şebih konusuna değinilir ve Gazzâlî kıyâsu's-Şebih kabul ederken kıyasları kendi içinde mertebelere dahil eder. Kıyasın rükünleri bu başlığa ve kısma ait son alt başlıktır. Gazzâlî'ye göre kıyasın rükünleri sırasıyla asl, fer`, hüküm ve illettir. Hüküm ve illet maddelerinde özel meseleler ele alınmaktadır. Gazzâlî, kıyası kefâret ve cezalarda geçerli kabul eder. Aynı zamanda bir hükmü iki illetle ta`lîl edilmesi câizdir, kasır illetle ta`lîl de -Hanefîlerin genel kabulünün hilafına- câizdir. İlleti fasid kılan şeyler maddesinde kesin ve zannî müfsitler ayrımı yapılır. Kesin müfsitler kıyasta illete, asla ve fer`e dair şartların tam zıt durumu müfsit olarak nitelenir. Örneğin; aslın hükmü şer`î olmalıdır. Aksi halde aslın yerine fer` vardır. Delillerin sem`î delille sınırlı olması illeti müfsit kılan şeyler kısmını şekillendirmektedir. Mezkûr değerlendirmelerle üçüncü kısım sonlandırılır. Üçüncü kısmın hacmi toplamda dört yüz sayfa civarındadır.

Dördüncü Kısım: İctihad

Gazzâlî, usûlün dört ana konu içerisinde son sırayı ictihada ayırır. İlk olarak ictihadın rükünleri incelenmiştir. Buna göre, ictihadın rükünleri şunlardır: ictihad, müctehid, deliller, bilinmesi gereken dört ilim ve müctehedun fih (ictihad alanı) şeklinde sıralanır. Deliller kısmında ve dört ilimde Gazzâlî'nin teysirleri yer almaktadır. Deliller kısmı özelinde, ictihadda bulunmak için Kur'an'ı hıfz etmek şart değildir. Hatta ahkâm ayetlerini ezberlemek de şart değildir. Ancak, ahkâm ayetleri ezbere bilinmese bile ahkâm ayetlerinin yeri ve hangi ayetlerin ahkâm ayeti olduğu bilinmelidir. İctihadda bulunmak için hadîsleri ezbere bilmek Gazzâlî'ye göre şart değildir. Ancak, ahkâma dair hadîslerin yazılı olduğu kitapta nerede yer aldığı bilinmelidir. İcmâya dair meselelerin tümünü bilmek yerine fetvayla ilgili kısmını ve icmâ ile fetva ilişkisini bilmek ictihad etmek için yeterlidir. Diğer dört ilmin de ilk ikisi delil sunmanın şartlarını bilmek ve nahve vakıf olmaktır. Nahvde derinleşmek de Gazzâlî'ye göre ictihadda bulunmak için şart değildir. Diğer ikisi ise nâsîh ile mensûh ve rivâyet ile râvî bilgisine sahip olmaktır.

İctihadda bulunmak için neshe dair kolaylık, neshin fetvayla ilgili olan kısmı bilmenin yeterli olmasıdır. Gazzâlî'nin rivâyet ile râvi bilgisine dair tanıdığı kolaylık sağlam bir yazılı kaynağa sahip olup rivâyetin yerini bilmenin ictihâdî faaliyette bulunmak için yeterlidir. Gazzâlî, bu izahatın akabinde ictihadın hükümleri başlığıyla hata ve isabet (tasvîb ve tahtie) meselesini ele almıştır. Ona göre, ictihâdî faaliyetin eksiksiz biçimde gerçekleştirilmesi halinde müctehid hata etmez. Eğer hata ediyorsa eksiksiz bir faaliyet gerçekleşmemiştir. Hata ve günah birbirini gerektiren kavramlardır. Şu hâlde ictihadda hata eden günahkâr olur. Diğer görüşleri mezhep imamları ve birçok âlimin isimlerini açıkça yazarak değerlendirir ve tartışır. Gazzâlî, dördüncü kısımda çokça tartışıl原因en ictihad ve taklîd bu bölümde incelemiştir. Taklîdi, bir hükmü hüccetsiz kabul etmek şeklinde açıklar. Bu nevi bir kabul Gazzâlî'ye göre câiz değildir. Avamın müftiye uymasını ittibâ olarak açıklamıştır. Son olarak ele aldığı konu teâruz ve tercih başlığıdır. İki mukaddimeden sonra teâruzu çeşitli meselelerle inceler ve tartışmalarla konuya dair görüşlerini temellendirirken oluşturduğu itirazları cevaplandırmayı da ihmal etmez. İletlerin tercihi bölümüyle yirmi kadar madde ileri sürerek bir çeşit illetleri tercih kılavuzu oluşturmıştır. Gazzâlî, bu bahis ile Mustasfâ'yı noktalar.

Gazzâlî'nin Mustasfâsına Dair Değerlendirme

Gazzâlî, meyve yetiştiriciliği üzerinden istinbâta dair bir portre çizmiştir. Meyve hükümdür, ağaç delillerdir, ağacı yetiştirme işleri hüküm çıkarmadır ve bu işleri usûlünce yapan yetiştirici müctehiddir. Gazzâlî'nin bu tasnif ve tercihi kendi içinde bir kıyasî benzerlik kurduğu izlenimi vermektedir. Şöyle ki, meyve ağaçta yetişir, iyi bakılan ağaç meyve verir ve ağaca en iyi bakacak olan yetiştiricisidir. Aynı şekilde hüküm delillere dayalı olarak ortaya çıkar, delillerin usûlünce kullanımı doğru hüküm verir ve delilleri usûlünce kullanmayı en iyi bilen müctehiddir.

Eserde ilimler tasnifi yapan Gazzâlî, aklî ve şer`î olarak ikiye ayırmıştır. Her iki ayrım sahasında da küllî ve cüzî ilimler bulunmaktadır. Buna göre, şer`î ilimler kategorisinde kelâm ilmi küllidir, diğer ilimler cüzîdir. Gazzâlî'ye göre kelâm ilmi genel bir izahat yapmaktadır ve diğer ilimler çalışma sahaslarına göre kelâm ilminin izahatı muvacehesinde özel ve tafsilatlı çalışma yürütmektedir. Gazzâlî'nin kelâmı diğer ilimlerin üstünde ve küllî olarak görmesi reddedilebilir bir tasnif değildir. Zira, kelâm ilmi dinin imana taalluk eden temel ilkelerini aktararak nasıl bir dine inanacağımız sorusuna cevap verdiği için "Usûlû'd-Din" ismiyle müsemmâdır. Diğer hiçbir ilim dalı kelâm başta olmak üzere bir diğerinden bağımsız hareket etmemekte ve âlimlerin sistem inşâlarına kelâmî düşünceleri etki etmektedir. Bu etki ulemânın fıkıhta hangi mezhebe intisâb ettiğini anlamamıza vesile olur. Örneğin; Kûfe şehrinin kozmopolit yapısı burada ehl-i re'y okulunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Hanefîlik ve Mu`tezile ehl-i re'y okulundan sâdır olmuştur. Hüsün-Kubuh meselesinde Mu`tezile'nin hüsün-kubhu aklî olarak kabul etmesi Hanefîlik içerisinde istihsân metodunun çokça kullanılması şeklinde yansır. Benzer şekilde ehl-i hadîs hüsün-kubhu şer`î kabul ettiği için İmam Şafî istihsâna oldukça yoğun eleştiriler getirmiştir. Ulemâ, dini ilimlerin birliği ön kabulüyle sistem kurdukları için kanaatimizce Eş`arî-Şafî ulemânın çokça bulunması kelâmî kabullerin fıkha ve usûle etkisine işaret eder. Keza, Mu`tezile görüşlerini benimseyen bir âlimin amelde Hanefîlik dışında bir mezhebi benimsemesi pek beklenen bir durum olmaz.

Mustasfâ, Gazzâlî tarafından mütekellim metoduyla kaleme alınmıştır ve bildiğimiz formattaki bir ders kitabından ziyade usûl konularına dair tartışmalar, çeşitli kelâm ve nahiv ihtilâflarıyla cedel alanlarının derlendiği müdevven bir eser görünümündedir. Eserin başından sonuna kadar devam eden muhtemel itirazları cevaplandırma yöntemi, Gazzâlî dönemindeki tartışma alanlarını ve konularını anlamamıza rehberlik etmektedir. Özellikle ehl-i re'y okuluna dahil edebileceğimiz Mu`tezile âlimleri Nazzâm, Câhiz ve Kâdî Abdulcebbar'a eleştirileri vardır. Ebû Hanîfe'den nakledilen görüşlere de katılmadığı zaman açıkça beyan etmektedir. İtikadda Eş`arîye fırkasını ve amelde Şafî mezhebini benimsemesinden dolayı bu eleştirileri serdetmesi garip değildir. Ancak eserde Gazzâlî'nin mezhep imamı Şafî'yle ve hocası Cüveynî'yle de ihtilâflı olduğu meseleler yer almaktadır. Bu hâliyle Mustasfâ ilmin usûlüne dair önemli ipuçları vermektedir.

Birincisi, ilmi külliyatımız içerisinde her âlim ve görüş eleştirilebilir ve hiçbir nass, burhan veya hakikat seviyesinde değildir. Aksi olsa ihtilâf oluşmazdı ve eleştiri içerikli reddiyeler yazılmazdı. İkincisi, bir mezhebe

tabi olmak veya bir hocadan ders almak o mezhebin imamından veya ders alınan hocadan farklı düşünmeye engel değildir. Böyle olmasa Gazzâlî'nin Şafî'yle ve hocası Cüveynî'yle ayrıldığı görüşler olmazdı. Üçüncüsü, farklı düşüncedeki bir âlimden bahsederken veya eleştirirken, prensip olarak olması gereken fikrin eleştirisidir, şahısla uğraşmak doğru değildir. Nitekim, ulemânın ekseriyeti ihtilâf ettiği âlimi bile dua cümlesiyle eserine alır. Dua cümlelerinden, sahâbenin konumunun diğer insanlara göre, peygamberlerin konumunun sahâbeye göre üstün olduğu da anlaşılır.

KAYNAKÇA

Apaydın, Yunus, "el-Müstasfâ", DİA, XXXII, 2006, Ankara, s.124-126

Dönmez, İbrahim Kâfi, "Gazzâlî", DİA, XIII, 1996, İstanbul, s.511-515

el-Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, el-Müstasfâ fî 'ilmi'l-uşûl, çev. Yunus Apaydın, İstanbul, Klasik Yayınları, 3. Basım, 2019